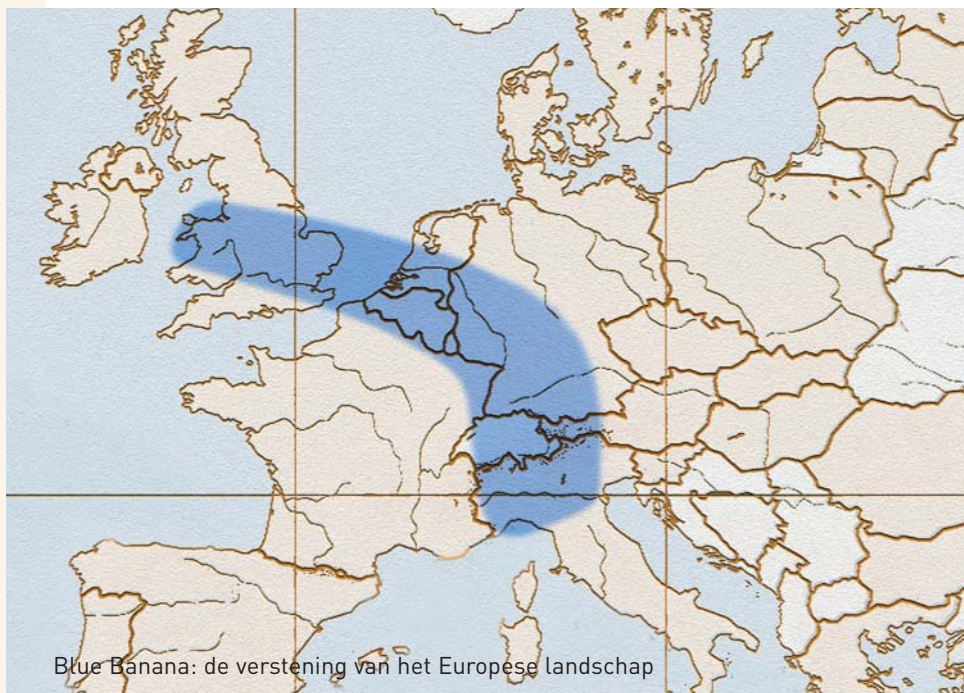

Naar een nieuwe benadering van het erfgoed van stad en land

De BIOGRAFIE van het LANDSCHAP

BEELD: SCRIPT UNLIMITED

Blue Banana: de versterking van het Europese landschap

DE HEDENDAAGSE CONTEXT VAN HET ERFGOED

Vaak zien we de veranderingen die zich in onze omgeving voltrekken scherper als we ze van enige afstand beschouwen. We kunnen ons bijvoorbeeld terugtrekken in de ontspannen sfeer van ons woonhuis of onze intellectuele bolwerken, om ons van daaruit te bezinnen op de hectiek van het bestaan. We kunnen een historisch standpunt innemen en onze leefruimte zien in het perspectief van de tijd en het historisch proces. We kunnen vertrekken naar andere oorden, naar het buitenland, een natuurlandschap of een stiltegebied, om de eigenaardigheden van onze vertrouwde landschappen - bij terugkeer - opeens helder waar te nemen.

an deze mogelijkheden is in onze tijd van technologische innovaties nog een geheel nieuwe toegevoegd. Vanuit ons huis kunnen we, via de PC, namelijk contact zoeken met satellieten om onze woonomgeving van grote hoogte te aanschouwen. Van binnen naar buiten en weer terug, maar zonder ons te verplaatsen.

Dat levert een verrassende, maar ook wel enigszins vervreemdende ervaring op. Met de toenemende afstand lost onze eigen woonomgeving op in het grotere geheel van het land, het continent en het aardoppervlak. Wie 'uitzoomt' zal opmerken dat wij in Nederland leven in een 'blauw' gebied, dat zich naar het westen verder uitstrekt over Zuid-Engeland, en in zuidoostelijke richting

SAMENVATTING

Onze stedelijke en landschappelijke omgeving verandert in sneltempo en regio's gaan op zoek naar een nieuwe, postindustriële identiteit. Ook het karakter en de rol van erfgoed veranderen in deze tijd. Erfgoed refereert niet uitsluitend aan gebouwen en museumstukken, maar aan hele landschappen en delen van de stedelijke omgeving en aan de materiële wereld van herinneringen en verhalen. Dat maakt erfgoed geschikt voor de constructie van nieuwe identiteiten. Deze verschuiving vraagt om een kritisch antwoord van historische wetenschappen en van het cultuurhistorische beleid. Kolen brengt een nieuw concept voor onderzoek onder de aandacht: de biografie van het landschap.

over het Duitse Rijngebied, Zwitserland en Noord-Italië. Stedenbouwkundigen noemen deze uitgestrekte zone de 'blue banana': de blauwe banaan. De blauwe kleur is een indicatie van de versterking van het landschap. De Randstad (inmiddels Deltametropool genoemd), de Brabantse stedenrij en de Vlaamse Ruit (het gebied tussen Brussel, Gent, Antwerpen en Leuven) liggen in deze zone, net als Londen en de Engelse industriesteden, het Ruhrgebied en de stedelijke regio's van Bern, Milaan en Turijn. Om deze reden wordt de blauwe banaan geïnterpreteerd als één uitgestrekt stedelijk weefsel.

Een metamorfose

Eenmaal terug op aarde zien we wat dat in onze leefomgeving allemaal inhoudt. Het landschap slibt dicht met kantoorsteden, bedrijventerreinen, 'shopping malls' (megawinkels), woonwijken en nieuwe infrastructuur. Onze omgeving ondergaat een metamorfose. Maar anders dan het begrip 'stedelijk weefsel' doet vermoeden, heeft de nieuwe leefruimte weinig te maken met de stad en de stedelijke cultuur. Van de stad als nederzetting, als politiek, economisch en religieus

centrum én als integratie van functies, is immers weinig meer over, en hetzelfde geldt voor de symbiose van stad en platteland die zo kenmerkend was voor het oude cultuurlandschap. Het is niet langer ons plaatsvast verblijf en bestaan, maar de beweging van mensen, goederen en informatie die de ruimtelijke orde produceert. In veel opzichten is het nieuwe ruimtelijke weefsel dus niet alleen post-ruraal, maar daarmee ook direct post-stedelijk en post-industrieel.

Ook de regio's worstelen met deze metamorfose. In de meeste regio's in Nederland hebben niet alleen de grondgebonden landbouw en vertrouwde rurale cultuur terrein prijs moeten geven, maar ook de industrie en het traditionele bedrijf die zo nadrukkelijk vorm gaven aan de stad. Philips, bijvoorbeeld, was in het Eindhoven van de vorige eeuw een bedrijf met een familiestructuur dat zorg droeg voor arbeid en ontspanning, voor scholing en sociale zekerheid, en voor een werk- en woonplek. Na 1980 verloor het Philips-concern geleidelijk zijn leidende positie in de elektrotechnische industrie, en verplaatste het zijn hoofdvestiging naar Amsterdam. Ook in andere regio's zijn bedrijf en industrie hun oude rol kwijt geraakt, of hebben zich daar zelfs volledig teruggetrokken. Denk aan Zuid-Limburg, waar de mijnbouw, keramiekindustrie en mergelwinning ooit hun stempel drukten op de vormgeving van stad en land en het sociale leven. Veel van deze regio's zijn inmiddels op zoek naar nieuwe mogelijkheden voor economische ontwikkeling, en daarom in zekere zin naar een nieuwe, post-industriële identiteit.

Verrassend genoeg komt het verleden daarbij goed van pas. Steden als Eindhoven en Maastricht presenteren zich als 'creatieve stad' en benutten daarbij hun erfgoed als symbolisch kapitaal. Het erfgoed toont het succes van de regio in het verleden, en draagt de boodschap uit dat het zin heeft om in de regio te investeren, om je er als hoogopgeleide of ondernemer te vestigen, of er gewoonweg op bezoek te gaan om het verleden te bewonderen. Overigens geldt dat niet alleen voor het industriële en stedelijke erfgoed, maar vanzelfsprekend ook voor het rurale cultuurlandschap, dat in sommige regio's gelukkig nog steeds een belangrijke drager is van economische en sociale ontwikkelingen.

Uit het voorgaande blijkt al enigszins, dat karakter en rol van het erfgoed in onze tijd veranderen. Het erfgoed van stad en land heeft zijn statische en kwetsbare imago blijkbaar afgeschud. Het speelt een actieve rol in culturele en ruimtelijke transformaties van

De Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt in het ruimtelijke beleid ingezet als onderlegger voor ruimtelijke transformaties. Toeristische bewegwijzering die, naar Frans voorbeeld, de identiteit van de omgeving voor de automobilist duidelijk moet maken, is onderdeel van de strategie die daarbij hoort.

uiteenlopende aard. Het begrip 'erfgoed' refereert niet langer uitsluitend aan gebouwen en museumstukken, maar aan hele landschappen en delen van de stedelijke omgeving, en niet te vergeten aan de immateriële wereld van herinneringen, verhalen, ervaring en tradities. Het is daardoor voor een grote groep toegankelijk. En dat maakt weer dat erfgoed een geschikte substantie is voor culturele en politieke samenwerking, economische ontwikkeling, de constructie van nieuwe identiteiten en het genereren van allerlei vormen van publieke participatie. Deze verschuiving vraagt om een (kritisch) antwoord van de historische wetenschappen en het cultuurhistorisch beleid. Tegelijk is echter duidelijk, dat deze daarvoor nog grotendeels de concepten en instrumenten ontberen. In Nederland beginnen in beleid en onderzoek de omtrekken van zo'n antwoord echter al zichtbaar te worden. In het bijzonder wijs ik in dit verband op het Belvederebeleid (Nota Belvedere, 1999) en een nieuw concept voor onderzoek, namelijk de 'biografie van het landschap' (Kolen 2005a).

Belvedere en de biografie van het landschap

In de context van de hiervoor geschetste ontwikkelingen ontkomen we er niet aan, dat de 'kunst van het erven' tegelijk wordt opgevat als een 'kunst van het veranderen'. Het is een idee-fixe dat we het oude landschap kunnen bewaren en aan volgende generaties kunnen overdragen door er een hek omheen te zetten. Dat werd in Nederland aan het eind van de

jaren negentig van de vorige eeuw onderkend door een groep vooruitstrevende geografen en beleidsmakers. Zij stelden voor om bij ruimtelijke interventies de geschiedenis van de plek en het landschap telkens richtinggevend te laten zijn voor ontwerp en planning. Dit idee, beter bekend als het principe van 'behoud door ontwikkeling' of het Belvederebeleid, heeft geleid tot een geheel nieuwe benadering in de erfgoedsector, en kan inmiddels worden geïllustreerd aan de hand van een groot aantal geslaagde (en soms ook minder geslaagde) plannen en uitvoeringsprojecten. Maar het 'verpakken' van de geschiedenis in ruimtelijke ontwikkelingen brengt ook gevaren met zich mee. Dat de kunst van het erven tegelijk ook de kunst van het veranderen is, wil niet zeggen dat elke ontwikkeling ook vanzelfsprekend de randvoorwaarden in zich draagt voor een succesvolle overlevering.

Een nieuwe benadering in het historisch onderzoek van landschappen, de biografie van het landschap, biedt op dit punt aanknopingspunten voor een constructieve, maar ook kritische en terughoudende aanpak. Uitgangspunt van de landschapsbiografie is dat landschappen door de tijd heen als het ware hun eigen levensgeschiedenis opbouwen. De begrippen 'biografie' en 'levensgeschiedenis' hebben in dit verband uiteraard een metaforische betekenis. Ze zijn bedoeld om de menselijke factor, het subject, weer een plaats te geven in het landschapsonderzoek, zoals dat eerder in de regionale geografie gebeurde met behulp van begrippen als de

'personnalité géographique'. De benadering is dan ook een antwoord op de zogenaamde morfologische traditie van de geografie en archeologie, waarin het cultuurlandschap feitelijk wordt beschouwd als een nevenproduct van sociaal-economische ontwikkelingen, met name die in de landbouw. Dat 'zielloze' landschap strookt niet met het gegeven dat landschappen in alle culturen, ook de onze, altijd bijzondere sociale en religieuze ladingen bezitten.

De landschapsbiografie was aanvankelijk geïnspireerd op antropologische studies van materiële cultuur. In een invloedrijke bundel met de titel 'The social life of things' maakten de antropologen Appadurai en Kopytoff (1986) duidelijk dat de materiële cultuur van niet-westerse samenlevingen wordt gevormd door bezielde objecten die soms langdurig circuleren, en in dat geval onderscheidbare trajecten in de sociale tijdruimte beschrijven. Plekken en land zijn daarop geen uitzondering. Archeologen gebruikten dit inzicht bij de interpretatie van prehistorische en vroeghistorische landschappen. Het idee dat we een biografie kunnen schrijven van plekken en landschappen bestond echter al eerder in de geografie. De Amerikaanse geograaf Marwyn Samuels (1979) sprak bijvoorbeeld van 'authored landscapes'. Daarmee wilde hij benadrukken dat landschappen nooit zomaar passieve uitdrukkingsvormen zijn van anonieme processen, en dat het individu er voor een goed begrip van de landschaps-geschiedenis wel degelijk toe doet. In het Nederlandse onderzoek kunnen we inmiddels verschillende interpretaties van het

biografieconcept onderscheiden. Nu eens ligt wat meer nadruk op de cultuurgeschiedenis van regio's (o.a. Rooijackers 1999), dan weer op de ontwikkeling of inrichting van landschappen (Hidding et al. 2001; Kolen 2005a) of de antropologische interpretatie van landschapservaringen en verhalen.

De landschapsbiografie richt zich in het bijzonder op de gelaagdheid en temporaliteit van plekken, landschappen en regio's. De omgang met het verleden is onderdeel van de ruimtelijke conditie van samenlevingen, al is het maar omdat alle gemeenschappen een bestaan moeten opbouwen te midden van alle sporen die door vorige generaties in hun leefruimte zijn achtergelaten (Meinig 1979). Hoe ze dat doen, en hoe ze daarbij omgaan met het verleden, wordt niet alleen bepaald door de fysieke ruimte en de daarin aanwezige sporen en structuren, maar ook door de economische behoeften, sociale waarden en voorstellingswereld van de gemeenschappen in kwestie (Kolen 2005a). De inherente gelaagdheid van landschappen kan dus worden begrepen als het (tussen)resultaat van wisselwerkingen: tussen sociale waarden en de fysieke inrichting van de ruimte, tussen cultuurspecifieke keuzes en ecologische processen, etc. Op de lange termijn van eeuwen of zelfs millennia kunnen deze wisselwerkingen herkenbaar zijn aan bijzondere ruimtelijke ontwikkelings-tendensen en ritmes.

Een landschapsbiografie behelst in het ideale geval de (zeer) langetermijngeschiedenis van een landschap, regio of stad, waarbij de transformaties, functieveranderingen en betekenis-

verschuivingen van de belangrijkste plekken en ruimtelijke structuren nauwkeurig in kaart worden gebracht. De doorwerking van historische verschijnselen en processen, de historische gelaagdheid van plekken en ruimtelijke structuren op specifieke momenten, krijgen daarbij bijzondere aandacht.

De kunst van het erven

De waarde van de landschapsbiografie blijft niet beperkt tot het veld van wetenschappelijk onderzoek. Een biografische benadering van het landschap kan historici en erfgoed-experts namelijk helpen zowel kritische als constructieve bijdragen te leveren aan de culturele en ruimtelijke ontwikkelingen van onze tijd. Drie van die potentiële bijdragen wil ik hier kort noemen.

Een eerste toepassingsmogelijkheid ligt in de sfeer van het economische gebruik van het erfgoed, of beter gezegd de kritische weging daarvan. Regio's lijken zich steeds vaker en prominenter te profileren op grond van hun verleden en erfgoed (Kolen 2005b). Vaak wordt het regionale verleden daarbij door marketingspecialisten, bestuurders en vormgevers beschouwd als een 'streekeigen product'. Het verleden wordt in die gevallen gereduceerd tot een enkele laag uit de landschaps-geschiedenis, een enkele historische gebeurtenis of een enkele persoon. Amsterdam 'is' de stad van de Gouden Eeuw, Rotterdam 'is' de stad van de hedendaagse stedenbouw en architectuur, Leiden 'is' Rembrandt en Eindhoven 'is' Philips, om maar een paar voorbeelden te noemen. Landschapsbiografieën kunnen deze beelden nuanceren, zonder het erfgoed te isoleren uit de eigentijdse culturele, economische en ruimtelijke ontwikkelingen. Ze leggen achter de gewenste historische iconen ook de diepere gelaagdheden, ingewikkelde historische processen en soms ook het ongewenste en vergeten verleden bloot.

Een tweede toepassingsmogelijkheid betreft de rol van authenticiteit bij het zoeken naar een evenwicht tussen behoud en ontwikkeling. Dat elk landschap gestalte krijgt in een wisselwerking tussen sociaal-economische en ecologische ontwikkelingen, mentaliteiten en ideeën, en de concrete vormgeving en inrichting van de ruimte, houdt uiteraard in dat we de materiële aspecten van het landschap serieus moeten nemen. Toch bestaat in onze samenleving, waarin de nadruk verschuift van de productie van fysieke goederen naar de consumptie van belevenissen (de 'ervaringseconomie'), de neiging om het authentieke en materiële karakter van landschappen en erfgoed te verwaarlozen.

FOTO: MIRJAM KAPELLE

De Beemster. Landschappen zijn nooit zomaar passieve uitdrukkingsvormen van anonieme processen.

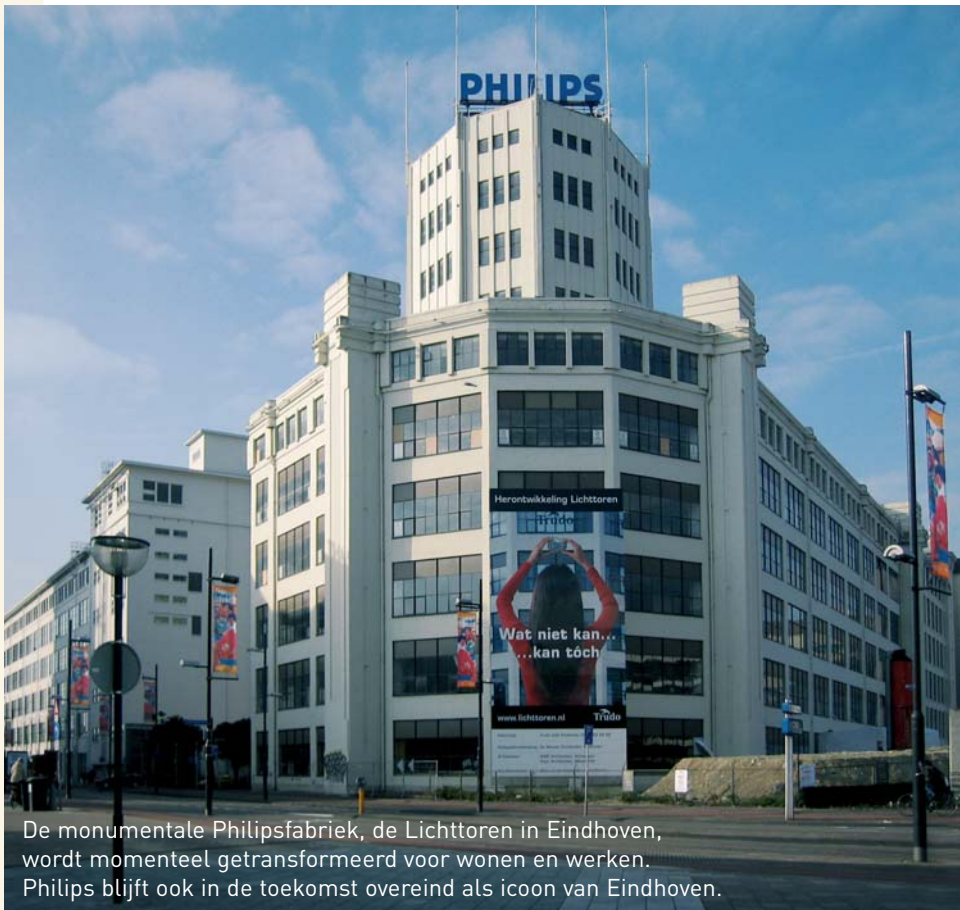

FOTO: ELS TEN NAPEL

De monumentale Philipsfabriek, de Lichttoren in Eindhoven, wordt momenteel getransformeerd voor wonen en werken. Philips blijft ook in de toekomst overeind als icoon van Eindhoven.

De Amerikaanse cultuurhistorica Alison Landsberg (2004) benadrukt, niet geheel ten onrechte, dat de historische ervaring door de invloed van de massamedia en het internet haar uniciteit dreigt te verliezen. Doordat de sensatie van het verleden in principe altijd en

overall oproepbaar is, in beeld, woord en gebaar, wordt de authenticiteit van het erfgoed serieus op de proef gesteld. Maar biografische studies leren ons, dat landschappen hun vermogen om verhalen en betekenissen te verzamelen (en genereren) in de

eerste plaats danken aan hun inherente materiële gelaagdheid en duurzaamheid. Juist omdat het landschap – als ruimtelijk samenstel – zijn bewoners overleeft, is het een voedingsbodem voor culturele identiteiten. Overigens is het maar helemaal de vraag of de historische ervaring überhaupt zonder authenticiteit kán bestaan. ‘Nee’, stellen Jo Tollebeek en Tom Verschaffel in hun inspirerende ‘Apologie van de historische interesse’ (1992), en ze illustreren dat overtuigend aan de hand van vele voorbeelden. Het zijn bij uitstek plekken in onze omgeving, zo concluderen ze onder andere, die het historisch bewustzijn door hun relatieve onvergankelijkheid kunnen activeren (p. 112, noot 6).

Ook de vormgevers van onze leefruimte kunnen vaak letterlijk en figuurlijk niet om het verleden heen. De eerder genoemde transformaties van de regio kunnen het rurale, stedelijke en industriële verleden namelijk onmogelijk reduceren tot een loutere herinnering of sensatie. Dat verleden wordt immers ook overgeleverd in de vorm van een enorme voorraad fysieke ruimten en gebouwen. Gezamenlijk vormen oude industrie-complexen, in onbruik geraakte bedrijventerreinen, defensieterreinen, de gebouwen en landgoederen van zorginstellingen, kloosters en kerken, om nog maar te zwijgen over vrijkomende agrarische bedrijfscomplexen en landbouwgronden, misschien wel één van de grootste ruimtelijke opgaven van onze tijd. Elke oplossing daarvoor is in zekere zin maar tijdelijk, want die historische voorraad wordt

Nationaal Monument Kamp Vught maakt de herinnering aan de geschiedenis van het kamp en de slachtoffers letterlijk voorstelbaar door de reconstructie van barak en wachttorens.

FOTO: ELS TEN NAPEL

Cultuurhistorische waardevolle gebouwen en terreinen van de Willem Arntsz Hoeve, een instelling voor geestelijke gezondheidszorg in Den Dolder, komen gedeeltelijk vrij. Door nieuwe functies als wonen en werken mogelijk te maken, blijven de historische complexen behouden.

FOTO: KLAAS-HARM KAT

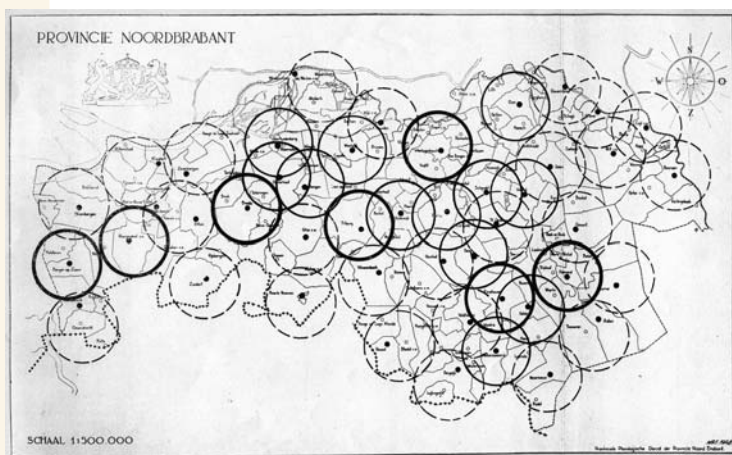
door de snelheid waarmee ruimtelijke transformaties plaatsvinden voortdurend aangevuld.

Een derde mogelijkheid van de landschapsbiografie is de ontwikkeling van een 'reflexieve planologie'. Daarvoor verwijs ik naar de prachtige dissertatie van Joks Janssen over de ruimtelijke ontwikkelingen in Zuidoost-Brabant (Janssen 2006). Daarin beschrijft hij hoe lokale bestuurders en planners vanaf het begin van de twintigste eeuw eendrachtig hebben geprobeerd om de verstedelijking van het Brabantse platteland tegen te gaan. Die defensieve houding werd in belangrijke mate gevoed door een mentaliteit: het idee dat de stedelijke cultuur en industrie potentieel schadelijk zijn voor de harmonieuze, katholieke plattelandsgemeenschappen. Maar zodra de plattelandsbestuurders inzagen dat ze daarmee ook een bron van werkgelegen-

heid buiten de deur hielden, in de jaren na de Tweede Wereldoorlog, maakte die idealistische houding plaats voor een meer pragmatische. Vanaf dat moment werd gestreefd naar een gespreid en selectief toelatingsbeleid, zodat de industriële ontwikkeling in evenwicht kon worden gehouden met de rurale tradities. Na de Tweede Wereldoorlog volgde verdere industriële decentralisering, paradoxaal genoeg nog steeds gebaseerd op een idyllisch beeld van het vooroorlogse, Brabantse platteland. Deze decentralisering leidde uiteindelijk tot het tegenovergestelde van hetgeen beoogd werd. In hoog tempo volgde een totale verstedelijking van de regio, een proces dat vervolgens weer aanleiding gaf tot sterkere gevoelens van nostalgie. Dat laatste resulteerde in krachteloze pogingen om het oude Brabant enigszins te 'herstellen', zowel in het ruimtelijk beleid als door het musealiseren van plekken, gebouwen en landschappen.

Een biografische studie van regio's en landschappen kan dus de vertraagde en vaak onvoorziene effecten blootleggen van ruimtelijke interventies in het verleden. Een planologie die niet alleen vooruit kijkt maar ook reflecteert en terugblijkt, kan daarmee haar voordeel doen. Kritische reflectie op het verloop van de landschapsontwikkeling is nu meer dan ooit noodzakelijk. Het ruimtelijke weefsel dat zich vandaag de dag vormt, is immers niet zomaar het resultaat van een reeks bescheiden ruimtelijke interventies, maar van een overtreffende trap daarvan: een regelrechte metamorfose van de leefruimte. In dat licht doen we er goed aan de 'lege', stille en groene regio's die nog reesteren, te koesteren. De kunst van het veranderen vraagt hier juist om het ombuigen van de transformatiedrift in een gevoel voor traagheid en een ethiek van onthouding.

Welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949): spreiding van de industrie over het platteland uit angst voor de grootstad.

CREDIT FOTOGRAAF

Referenties

- Appadurai, A (1986). *Introduction: commodities and the politics of value*, in A. Appadurai (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, 3-63.
- Hidding, M., J. Kolen en Th. Spek, 2001: *De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed*, in J.H.F. Bloemers & M.-H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling: de conceptuele grondslagen*, Den Haag, 7-109.
- Janssen, J (2005). *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant (1920-2000)*, dissertatie Universiteit van Tilburg, Tilburg.
- Kolen, J (2005a). *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam (Vrije Universiteit).
- Kolen, J (2005b). *De 'geheugenprothese' en andere verhalen. Over de historische ervaring in het tijdperk van massaconsumptie*, in R. Brons, J. Rodermond & G. Wallagh (eds), *Ontwerpen aan geschiedenis. Een cultuur van ruimte maken*, Rotterdam (Stimuleringsfonds voor Architectuur), 6-13.
- Kopytoff, I (1986). *The cultural biography of things: commoditization as process*, in A. Appadurai (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, 64-91.
- Landsberg, A (2004). *Prosthetic memory. The transformation of American remembrance in the age of mass culture*, New York/Chichester.
- Meinig, D (1979). *The beholding eye. Ten versions of the same scene*, in D.W. Meinig (ed.), *The interpretation of ordinary landscapes*, New York/Oxford, 33-47.
- *Nota Belvedere* (1999). *Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Ministeries van OC&W, LNV, VROM en V&W, Den Haag.
- Rooijackers, G (1999). *Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio*, in J. Kolen & T. Lemaire (eds), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*, Utrecht, 301-326.
- Samuels, M. S (1979). *The biography of landscape. Cause and culpability*, in D.W. Meinig (ed.), *The interpretation of ordinary landscapes*, New York/Oxford, 51-88.
- Tollebeek, J & Verschaffel, T (1992). *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse*, Amsterdam. □